Стручни рад
УДК:616.89:316.356.2-053.3/.6
ДОИ:10.7251/ZND2601637S

РИЗИЧНА ПОНАШАЊА ДЕЦЕ И АДОЛЕСЦЕНАТА

***Мери З. Стојковић, мастер психолог*[313]**
Центар за дефектологију "Артемида", Ниш, Србија
Председник удружења „Тим психолога Светлост," Власотинце, Србија

Апстракт: *Ризична понашања деце и адолесцената представљају сложен биопсихосоцијални феномен који може имати значајне последице по њихов развој, ментално здравље и социјалну интеграцију. Период адолесценције карактеришу интензивне развојне промене, потреба за идентитетом и повећана склоност експериментисању, што може довести до појаве различитих облика ризичних понашања као што су вршњачко насиље, злоупотреба психоактивних супстанци, ризична понашања на интернету, делинквентно понашање и аутоагресивне тенденције. Посебан значај имају фактори ризика који потичу из породичног окружења, школског контекста, вршњачких група и ширег друштвеног система, али и заштитни фактори попут подржавајућих породичних односа, развијених социјалних вештина и правовремене стручне подршке. Циљ овог прегледног рада је да кроз анализу релевантне научне и стручне литературе прикаже најчешће облике ризичних понашања код деце и адолесцената, идентификује најважније факторе ризика и заштитне факторе, као и да укаже на значај превентивног деловања и мултисекторске сарадње у њиховом сузбијању. Посебан акценат стављен је на улогу система социјалне заштите, образовања и здравства у раној идентификацији ризичних образаца понашања и пружању адекватне подршке деци и породицама у ризику. Закључује се да ефикасна превенција захтева системски приступ који подразумева развој превентивних програма, јачање компетенција стручних радника, као и континуирану сарадњу институција које раде са децом и младима. Правовремена интервенција и јачање заштитних фактора могу значајно допринети смањењу појаве ризичних понашања и унапређењу квалитета живота деце и адолесцената.*

Кључне речи: *ризична понашања, деца, адолесценти, фактори ризика, превенција.*

УВОД

Ризична понашања деце и адолесцената представљају значајан друштвени и стручни изазов, имајући у виду њихову учесталост, сложену етиологију и могуће дугорочне последице по развој младих особа. Ова понашања најчешће настају као резултат интеракције индивидуалних карактеристика детета, породичних односа, школског окружења, утицаја вршњачке групе и ширег социјалног контекста (Bronfenbrenner, 1979). Уколико се не препознају на време и не третирају адекватно, ризична понашања могу довести до озбиљних проблема као што су социјална изолација, проблеми менталног здравља, школски неуспех, сукоб са законом и отежана социјална интеграција (Jessor, 1991).

Адолесценција представља посебно осетљив развојни период који карактеришу бројне биолошке, психолошке и социјалне промене. У овом периоду млади пролазе кроз процес формирања идентитета, развоја аутономије и преузимања нових друштвених улога (Erikson,

[313] merinesic@live.com

1968). Истовремено, присутна је повећана потреба за прихватањем од стране вршњака, склоност ка испробавању нових искустава и често недовољно развијена способност процене ризика, што може повећати вероватноћу укључивања у различите облике ризичних понашања (Steinberg, 2014). Управо због тога, адолесценција се сматра критичним периодом за појаву и развој различитих проблема у понашању.

Савремени приступи у проучавању ризичних понашања указују на значај сагледавања како фактора ризика, тако и заштитних фактора који могу утицати на појаву или спречавање ових понашања. Фактори ризика могу бити индивидуални (особине личности, емоционалне тешкоће), породични (поремећени породични односи, неадекватан родитељски надзор), школски (неуспех у школи, проблеми у понашању) и друштвени (негативан утицај вршњака, социјална искљученост) (Jessor, 1998). Са друге стране, заштитни фактори као што су подржавајући породични односи, развијене социјалне вештине, позитивни узори и доступност стручне подршке могу значајно умањити вероватноћу појаве ризичних понашања (Masten, 2014).

Циљ овог рада је да кроз анализу релевантне научне и стручне литературе прикаже најчешће облике ризичних понашања код деце и адолесцената, идентификује кључне факторе ризика и заштитне факторе, као и да укаже на значај правовремене превенције и мултисекторске сарадње у њиховом сузбијању. Метод рада заснива се на прегледу домаће и стране литературе из области социјалне заштите, психологије, педагогије и социјалне патологије.

Посебан значај у превенцији ризичних понашања имају институције система социјалне заштите, образовања и здравства, чија је улога да кроз рану идентификацију проблема, благовремену интервенцију и континуирану подршку допринесу очувању добробити детета и јачању породичних капацитета (Ajduković, 2001). Ефикасан одговор на ризична понашања подразумева интегрисан приступ, интердисциплинарну сарадњу и континуирано унапређење професионалних компетенција стручних радника који раде са децом и младима.

Теоријско одређење ризичних понашања

Адолесценција као развојни период

Адолесценција представља развојни период који обухвата прелазак из детињства у одрасло доба и карактерише се интензивним биолошким, когнитивним, емоционалним и социјалним променама. Овај период је обележен процесом формирања идентитета, развојем самосталности и потребом за успостављањем блиских односа са вршњацима, што може утицати на појаву различитих облика понашања, укључујући и она која носе одређени ризик (Erikson, 1968).

Према развојним теоријама, адолесценти се суочавају са бројним развојним задацима као што су изградња личног идентитета, развој моралних вредности, емоционална стабилизација и професионална оријентација. Неуспешно савладавање ових развојних задатака може довести до кризе идентитета, несигурности и појаве проблема у понашању (Steinberg, 2014).

Посебан значај у овом периоду има утицај вршњачке групе, која може имати и позитивну и негативну улогу. Потреба за припадањем и прихватањем од стране вршњака може довести до конформизма и прихватања ризичних образаца понашања уколико су они доминантни у вршњачкој групи (Jessor, 1991). Истовремено, подржавајући вршњачки односи могу деловати као значајан заштитни фактор.

Појам ризичних понашања

Ризична понашања се најчешће дефинишу као облици понашања који могу угрозити здравље, безбедност или социјално функционисање појединца, али и довести до негативних

последица по његово окружење (Jessor, 1998). Она обухватају различите облике проблематичног и девијантног понашања који одступају од друштвено прихваћених норми и могу указивати на тешкоће у процесу адаптације.

У стручној литератури често се користи и термин проблеми у понашању, који обухвата широк спектар понашања од мање ризичних облика као што су школски неуспех и непоштовање ауторитета, до тежих облика као што су агресивно понашање, делинквенција и злоупотреба психоактивних супстанци (Kuzmanović, 2003).

Савремени приступи наглашавају да ризична понашања не треба посматрати изоловано, већ као резултат сложене интеракције индивидуалних и срединских фактора, што је у складу са еколошким моделом развоја који наглашава значај утицаја различитих система у којима дете одраста (Bronfenbrenner, 1979).

Најчешћи облици ризичних понашања

Ризична понашања код деце и адолесцената могу се испољити у различитим облицима, а најчешће се односе на агресивно понашање, злоупотребу психоактивних супстанци, делинквентно понашање, ризична понашања на интернету, као и различите облике аутоагресивности.

Вршњачко насиље представља један од најзаступљенијих облика ризичног понашања у школском узрасту. Оно може бити физичко, психолошко или социјално, а у новије време све је присутније и електронско насиље (cyberbullying), које се одвија путем друштвених мрежа и других дигиталних платформи (Olweus, 1993).

Злоупотреба психоактивних супстанци представља значајан ризик по здравље младих и често је повезана са другим облицима ризичних понашања. Истраживања показују да рано експериментисање са алкохолом, дуваном и другим супстанцама повећава ризик од каснијих зависности и других социјалних проблема (UNODC, 2018).

Делинквентно понашање обухвата кршење друштвених и законских норми и може укључивати крађе, вандализам, насилничко понашање и друга противправна дела. Ова понашања често су повезана са неповољним породичним условима, школским неуспехом и негативним утицајем вршњачких група (Ajduković, 2001).

Поред наведеног, у последње време све више пажње посвећује се ризичним понашањима на интернету, која укључују прекомерну употребу друштвених мрежа, изложеност непримереним садржајима, као и ризик од дигиталног насиља. Такође, аутоагресивна понашања, укључујући самоповређивање и суицидалне мисли, представљају озбиљан индикатор психолошке патње и захтевају правовремену стручну интервенцију (Masten, 2014).

Фактори ризика и заштитни фактори

Разумевање ризичних понашања код деце и адолесцената захтева свеобухватно сагледавање фактора који могу допринети њиховом настанку, али и оних који могу имати заштитну улогу. Савремена истраживања указују да ризична понашања најчешће настају као резултат кумулативног деловања више фактора ризика, док присуство заштитних фактора може значајно умањити вероватноћу њихове појаве (Jessor, 1998). У том смислу, важно је посматрати дете у контексту његовог укупног животног окружења.

Индивидуални фактори

Индивидуални фактори ризика односе се на личне карактеристике детета или адолесцента које могу повећати вероватноћу испољавања ризичних понашања. Међу најзначајнијим индивидуалним факторима издвајају се импулсивност, ниско самопоштовање, недовољно развијене социјалне вештине, тешкоће у емоционалној регулацији, као и проблеми у школском постигнућу (Masten, 2014).

Истраживања показују да адолесценти који имају потешкоће у контроли емоција и понашања чешће испољавају агресивно и делинквентно понашање. Такође, низак ниво самопоуздања и осећај неуспешности могу довести до повлачења или укључивања у ризичне активности као начина компензације или тражења прихватања (Steinberg, 2014).

Породични фактори

Породица представља примарно окружење у којем дете стиче прва искуства и обрасце понашања. Неповољни породични услови као што су конфликти између родитеља, недовољан родитељски надзор, занемаривање, насиље у породици и неадекватни васпитни стилови могу значајно повећати ризик од појаве проблема у понашању (Ajduković, 2001).

Недостатак емоционалне подршке и нестабилни породични односи могу довести до осећаја несигурности код деце, што може резултирати појавом агресивности, повлачења или других облика ризичних понашања. Са друге стране, истраживања показују да топли и подржавајући породични односи, јасна правила и доследна родитељска контрола представљају значајан заштитни фактор (Bronfenbrenner, 1979).

Школски фактори

Школско окружење такође има значајну улогу у развоју понашања деце и младих. Школски неуспех, негативан однос према школи, проблеми у понашању, као и лоши односи са наставницима и вршњацима могу допринети развоју ризичних понашања (Kuzmanović, 2003).

Деца која не остварују успех у школи често развијају негативну слику о себи, што може довести до губитка мотивације и укључивања у неприхватљиве облике понашања. Насупрот томе, позитивна школска клима, подршка наставника и осећај припадности школи могу деловати као снажан заштитни фактор.

Вршњачки и друштвени фактори

Утицај вршњачке групе посебно је изражен у адолесценцији. Припадност вршњачкој групи која испољава ризична понашања може повећати вероватноћу да и појединац усвоји такве обрасце понашања, посебно уколико постоји јака потреба за прихватањем (Jessor, 1991).

Поред тога, шири друштвени фактори као што су сиромаштво, социјална искљученост, недоступност образовних и социјалних ресурса, као и изложеност насиљу у заједници могу утицати на појаву ризичних понашања (Masten, 2014).

Заштитни фактори

Заштитни фактори представљају ресурсе и услове који доприносе позитивном развоју детета и умањују утицај фактора ризика. Међу најзначајнијим заштитним факторима издвајају се подржавајући породични односи, развијене комуникацијске и социјалне вештине, позитивни

односи са вршњацима, укљученост у школске и ваннаставне активности, као и доступност стручне подршке (Masten, 2014).

Развијање резилијентности, односно способности детета да се успешно адаптира упркос присуству ризика, представља важан циљ превентивних програма. Истраживања показују да присуство бар једне стабилне и подржавајуће одрасле особе у животу детета може имати значајан заштитни ефекат (Werner & Smith, 2001).

Сагледавање фактора ризика и заштитних фактора омогућава стручним радницима да правовремено препознају децу у ризику и планирају адекватне превентивне и интервентне мере, што је од посебног значаја у раду система социјалне заштите, образовања и здравства.

Превенција ризичних понашања

Превенција ризичних понашања код деце и адолесцената представља кључни аспект очувања њиховог здравља, социјалне интеграције и квалитета живота. Савремени превентивни приступи заснивају се на концепту мултифакторског деловања, који укључује индивидуалне, породичне, школске и друштвене факторе (Jessor, 1998). Превентивни програми се могу поделити на примарну, секундарну и терцијарну превенцију.

Примарна превенција

Примарна превенција усмерена је на целокупну популацију деце и адолесцената и има за циљ спречавање појаве ризичних понашања пре него што се они испоље. Она обухвата образовне и едукативне програме који промовишу здраве стилове живота, развој социјалних и емоционалних вештина, као и едукацију о негативним последицама злоупотребе супстанци и агресивног понашања (WHO, 2014).

Примарна превенција се најчешће реализује кроз школу, ваннаставне активности, омладинске клубове и кампове. Посебан значај има укључивање родитеља у превентивне активности, јер подршка породице и јасна правила утичу на смањење ризика (Ajduković, 2001).

Секундарна превенција

Секундарна превенција усмерена је на децу и адолесценте који су уочени као група у повећаном ризику за испољавање ризичних понашања. У ову групу спадају млади са проблемима у породици, школским неуспехом, социјалном изолацијом или са почетним облицима делинквентног понашања.

Секундарна превенција обухвата рано препознавање ризика, саветовање, психоедукацију и програме менторства. Посебан значај има интервенција стручњака система социјалне заштите, психолога и педагога, као и мултисекторска сарадња са школама и здравственим установама (Masten, 2014).

Терцијарна превенција

Терцијарна превенција односи се на децу и адолесценте који су већ испољили ризична или делинквентна понашања. Циљ је смањење последица ових понашања, ресоцијализација и смањење ризика од рецидива. Терцијарна превенција обухвата интензивне програме саветовања, психотерапије, социјалну подршку породицама и укључивање у рехабилитационе и ресоцијализационе активности (Olweus, 1993).

Улога институција

Успешна превенција ризичних понашања захтева континуирану сарадњу више институција:

- Социјална заштита: Препознаје децу и породице у ризику, пружа саветовање и интервенције, координира са другим секторима. Социјални радници имају кључну улогу у раном препознавању и подршци (Ajduković, 2001).
- Школа: Осигурава позитивну школску климу, едукује ученике о ризичним понашањима, развија социјалне и емоционалне вештине. Наставници и педагози активно учествују у превенцији и идентификацији проблема (Olweus, 1993).
- Здравство: Пружа психолошку, психијатријску и медицинску подршку, прати здравствено стање, идентификује ране знакове злоупотребе супстанци или психолошке кризе (UNODC, 2018).
- Мултисекторска сарадња: Успоставља се кроз локалне савете за децу и омладину, координационе тимове и пројекте који укључују социјалну заштиту, здравство, школу и локалну заједницу. Интердисциплинарни приступ омогућава свеобухватну превенцију и адекватну подршку (Masten, 2014; Steinberg, 2014).

Превентивни рад захтева системско планирање, континуирано едуковање стручних радника и јачање капацитета локалних заједница. Примена доказано ефикасних програма, као што су програми развоја социјалних вештина, програми менторства и интервенције у породици, показала је значајно смањење учесталости ризичних понашања код адолесцената (Olweus, 1993; Jessor, 1998).

Закључак

Ризична понашања деце и адолесцената представљају сложен биопсихосоцијални феномен чије разумевање и превенција захтевају интегрисан и мултисекторски приступ. На основу анализе литературе, уочава се да појава ових понашања није резултат једног фактора, већ интеракције индивидуалних, породичних, школских и друштвених утицаја. Присуство фактора ризика као што су импулсивност, ниско самопоштовање, конфликтни породични односи, школски неуспех или негативан утицај вршњака повећава вероватноћу испољавања ризичних образаца понашања, док заштитни фактори као што су подржавајућа породица, развијене социјалне вештине и позитивни односи са вршњацима могу значајно смањити овај ризик (Jessor, 1998; Masten, 2014).

Превенција ризичних понашања мора бити системска, континуирана и прилагођена потребама детета и локалне заједнице. Примарни програми превенције усмерени на целокупну популацију, секундарни програми намењени деци у ризику и терцијарне интервенције за оне који су већ испољили проблематично понашање показали су ефикасност у смањењу негативних исхода (Olweus, 1993; WHO, 2014). Посебну улогу имају институције система социјалне заштите, школе и здравства, као и њихова мултисекторска сарадња која омогућава свеобухватну идентификацију ризика, правовремене интервенције и адекватну подршку детету и породици (Ajduković, 2001; Steinberg, 2014).

Налази сопственог истраживања, спроведеног на узорку од 100 адолесцената мушког пола, старости од 14 до 20 година у Васпитно-поправном дому у Крушевцу, такође су у складу са теоријским и емпиријским сазнањима која указују да су ризична понашања младих резултат интеракције индивидуалних карактеристика и фактора породичног окружења. Резултати показују да одређене димензије личности, као и присуство психопатских карактеристика, могу имати значајну предиктивну вредност у објашњењу делинквентног понашања. Поред индивидуалних фактора, значајан допринос имају и породични фактори ризика, посебно квалитет односа са родитељима, степен родитељског надзора и присуство девијантних образаца понашања у породичном окружењу. Ови резултати потврђују значај биопсихосоцијалног приступа у разумевању ризичних понашања адолесцената и указују на потребу за

превентивним интервенцијама усмереним како на индивидуалне тако и на контекстуалне факторе. Истовремено, налази наглашавају важност раног препознавања фактора ризика и јачања заштитних фактора кроз мултисекторску сарадњу система социјалне заштите, образовања и здравства (Стојковић, 2023).

Закључно, ефикасна превенција ризичних понашања код деце и адолесцената захтева интердисциплинарни и системски приступ који укључује развој превентивних програма, јачање компетенција стручних радника и континуирану сарадњу институција. Правовремена интервенција и јачање заштитних фактора могу значајно допринети смањењу учесталости ризичних понашања и унапређењу квалитета живота младих особа, што је основни циљ система социјалне заштите, образовања и здравства.

Посебан значај има рано препознавање ризичних фактора и континуирано праћење развоја детета, како би се благовремено обезбедила адекватна стручна подршка. У том процесу важну улогу имају стручни радници који својим знањем, компетенцијама и професионалним ангажовањем доприносе оснаживању деце и породица, као и развоју њихових капацитета за превазилажење развојних криза и изазова.

Такође, неопходно је континуирано унапређивати превентивне програме кроз едукацију родитеља, јачање животних вештина код деце и младих, као и промоцију здравих стилова живота. Улагање у превенцију представља дугорочно најефикаснији начин смањења социјалних проблема и трошкова друштва, јер доприноси стварању безбеднијег и подстицајнијег окружења за правилан развој деце и адолесцената.

На крају, може се закључити да је рад на превенцији ризичних понашања истовремено и улагање у будућност друштва, јер здрава, оснажена и социјално интегрисана деца и млади представљају основу стабилне и функционалне заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ajduković, M. (2001). *Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju problema u ponašanju djece i mladih*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
2. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company.
4. Jessor, R. (1991). *Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework*. New York: Cambridge University Press.
5. Jessor, R. (1998). *New perspectives on adolescent risk behavior*. New York: Cambridge University Press.
6. Kuzmanović, B. (2003). *Problemi u ponašanju mladih*. Beograd: Institut za psihologiju.
7. Masten, A. S. (2014). *Ordinary magic: Resilience in development*. New York: Guilford Press.
8. Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell Publishing.
9. Steinberg, L. (2014). *Age of opportunity: Lessons from the new science of adolescence*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
10. Стојковић, М. З. (2023). *Личност, породични ризик-фактори и психопатија као предиктори криминалног понашања код адолесцената*. Београд: Институт за политичке студије.
11. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2018). *World Drug Report 2018*. Vienna: United Nations.
12. Werner, E. E., & Smith, R. S. (2001). *Journeys from childhood to midlife: Risk, resilience and recovery*. Ithaca: Cornell University Press.
13. World Health Organization (WHO). (2014). *Health for the world's adolescents: A second chance in the second decade*. Geneva: WHO.

RISKY BEHAVIORS IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

Meri Z. Stojković, Master Psychologist
Center for Defectology "Artemida," Niš, Serbia
President of the Association "Team of Psychologists Svetlost," Vlasotince, Serbia

Abstract**:** *Risky behaviors in children and adolescents represent a complex biopsychosocial phenomenon with significant implications for their development, mental health, and social integration. Adolescence is characterized by intensive developmental changes, a strong need for identity formation, and increased tendencies toward experimentation, which may lead to various forms of risky behaviors, including peer violence, substance abuse, online risk-taking, delinquent behaviors, and self-harm tendencies. Particular importance is attributed to risk factors originating from the family environment, school context, peer groups, and the broader social system, as well as protective factors such as supportive family relationships, well-developed social skills, and timely professional support. The aim of this review paper is to present the most common forms of risky behaviors in children and adolescents through an analysis of relevant scientific and professional literature, identify the key risk and protective factors, and emphasize the importance of preventive actions and multisectoral collaboration in their mitigation. Special attention is given to the role of social protection, education, and healthcare systems in the early identification of risky behavior patterns and the provision of adequate support to children and families at risk. It is concluded that effective prevention requires a systemic approach, including the development of preventive programs, strengthening the competencies of professionals, and continuous collaboration among institutions working with children and youth. Timely intervention and the enhancement of protective factors can significantly contribute to reducing the prevalence of risky behaviors and improving the quality of life for children and adolescents.*

Keywords: risky behaviors, children, adolescents, risk factors, prevention